

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

DOROTA CYNGOT

Archeologia a językoznawstwo

Przyczyn zainteresowania archeologii kwestiami językoznawczymi jest kilka: pierwszą wskazuje historia dyscypliny, drugą – rozwój metod badawczych i transdyscyplinarny charakter współczesnej nauki, kolejną wynika z rosnącej aktualności kwestii tożsamości – językowej i etnicznej – we współczesnym świecie, wreszcie – w coraz większym stopniu poszczególne dyscypliny nauki zaczynają analizować własny język, czyli zespół pojęć danej dziedziny badań. Najważniejszym powodem jest jednak fakt, że język rozumiany szeroko – jako zdolności mowne – stanowi jedno z głównych kryteriów kultury i uznany został za swoistą cechę człowieka jako gatunku.

1. JĘZYK W BADANIACH JĘZYKOZNAWCZYCH

Językoznawstwo wyodrębnia aspekty badań nad językiem z zakresu zainteresowań innych dyscyplin naukowych, zarówno humanistycznych czy społecznych (filozofia, logika, psychologia, antropologia kultury, socjologia, też – w pewnej mierze archeologia), jak i przyrodniczych (antropologia fizyczna) czy ścisłych (matematyka), a nawet technicznych (akustyka). Dla językoznawców język stanowi bezpośredni, główny przedmiot badań.

Z definicji język to zespół środków/system znaków konwencjonalnych. Wyróżnia się w nim: zbiór elementów (na który składają się fonemy – abstrakcyjne zespoły cech fonetycznych nie mające swego znaczenia, i morfemy – części mające znaczenie) oraz zbiór reguł, czyli gramatykę (zespół relacji między elementami drugiego typu – morfemami). Język służy komunikacji, pełni funkcję komunikacyjną w kontaktach bieżących, ale także w kontaktach informacyjnych z przeszłością (za pomocą utrwalonych zjawisk językowych) oraz odgrywa ważną rolę w procesach myślenia i poznania (funkcja kognitywna), bowiem umożliwia formułowanie myśli i percepcję świata ze-

wewnętrznego poprzez utrwalone w nim kategoryzacje (por. Grzegorzyczkowa 2008: 12-33, 46-61; tam też dalsza literatura).

W zależności od przyjętych kryteriów podziału, uzyskiwane są różne klasyfikacje języków. Podstawowe z nich to: klasyfikacja genealogiczna (według pokrewieństwa i rodzin języków – np. języki indoeuropejskie), geograficzna (według zasięgu terytorialnego języków – np. języki indiańskie, częściowo afrykańskie) i typologiczna (według cech gramatycznych języków). Dwie pierwsze mają znaczenie nie tylko dla językoznawców, ale stosowane są również przy uzasadnianiu hipotez z zakresu innych dyscyplin.

Najważniejsze kierunki językoznawczych badań nad językiem stanowią: (1) teoria języka: istota i budowa języka, jego funkcjonowanie w społecznościach (dotyczy to wszystkich języków); (2) gramatyka: opis poszczególnych języków, w ujęciu synchronicznym i diachronicznym; (3) porównywanie języków; dokonywane jest ono poprzez ustalanie związków genetycznych między językami (gramatyka historyczno-porównawcza) bądź badanie podobieństw i różnic w budowie języków (typologia); (4) użycie języka (pragmatyka).

Ich przydatność dla innych dyscyplin ujawnia się w konkretnych badaniach (por. Milewski 1965; Weinsberg 1983: 56 n.; Grzegorzyczkowa 2008: 155-165).

2. JĘZYK JAKO ASPEKT BADAŃ NAUK SPOŁECZNYCH

Wydaje się, że od czasu stworzenia przez Ferdinanda de Saussure'a systemowej koncepcji języka, istota wpływu językoznawstwa na inne nauki społeczne polega na ukazywaniu im własnego metodologicznego wzoru (tak Kazimierz Polański, we wstępie do: de Saussure 1991: 21). Podejmowane są jednak nadal badania szczegółowe – o charakterze historyczno-porównawczym, typowe dla wcześniejszej fazy językoznawstwa a także – właściwe dla etapu poststrukturalistycznego – analizy języka nauki.

Dla przedstawicieli innych niż językoznawstwo nauk społecznych język stanowi jedynie pewien element badań własnych tych dyscyplin, który jednakże nie jest możliwy do uzyskania i użycia inaczej niż za pomocą językoznawstwa. Dotyczy to szczególnie dwu spośród wymienionych kierunków badań językoznawczych: opisu (gramatyki) poszczególnych języków oraz analizy języków, w ujęciu historyczno-porównawczym i typologicznym. Waga tematyki językoznawczej dla nauk społecznych spowodowała wyodrębnienie się subdyscyplin, takich jak: socjologia języka, socjolingwistyka, psycholingwistyka, etnolingwistyka, etnonauka, etnosemantyka (Ziółkowski 1998: 371).

Z punktu widzenia archeologii obiecujące i zaawansowane wydają się obecnie badania etnolingwistyczne, zmierzające do opisanie tożsamości wspólnotowej, wykorzystujące do tego celu koncepcję językowego obrazu świata, rozumianego jako struktura pojęciowa utrwalona w systemie danego języka,

zwerbalizowana, potoczna interpretacja rzeczywistości bądź jako zespół sądów utrwalonych w języku. Koncepcja językowego obrazu świata wywodzona jest z hipotezy relatywizmu językowego Sapira i Whorfa, a za jej pierwotną podstawę uważane jest pojęcie ogólnie przyjętych sądów – toposów, *loci communes* – obecne w *Retoryce* Arystotelesa (Bartmiński 2007: 11-21). Celem etnolingwistyki, zwanej też lingwistyką antropologiczną, są badania relacji między językiem a kulturą. Badania te obejmują analizę m.in. stereotypów językowych, rozumianych w sposób neutralny – jako naturalne dla języka uproszczenia, generalizacje, dzięki którym możliwa jest rekonstrukcja obrazu świata i człowieka (Bartmiński 2009: 7, 53-71).

Jednym ze szczególnie godnych uwagi tematów podjętych przez etnolingwistykę jest rekonstrukcja historycznych warstw języka. Opiera się ona na założeniu, że „przeszłość żyje w języku i może zostać z niego wydobyta metodą rekonstrukcji wewnętrznej i historyczno-porównawczej. Analiza danych współczesnego języka [polskiego] odwołująca się do kontekstu porównawczego i historycznego pozwala wskazać różne warstwy słownictwa (i szerzej: form językowych) i zidentyfikować źródła polskiej tożsamości językowo-kulturowej. Mają one charakter: ogólnosłowiański, judeo-chrześcijański, antyczny (grecko-rzymskie), zachodnioeuropejski, szlachecko-ziemiański, chłopski (w niewielkim stopniu). Przejęcia i zapożyczenia pochodzące z tych źródeł łączą się w polskim języku w konfiguracje warunkowane historycznie” (Bartmiński, w przygotowaniu).

Ta „językowa stratygrafia” to kolejna – po układach warstw ziemi o charakterze geologicznym i po dedukowanej z materialnych pozostałości stratyfikacji społecznej – próba conceptualnego przybliżenia realiów przeszłości. We wszystkich sytuacjach badawczych, kiedy tylko istnieją ku temu dane, należałoby łączyć te trzy typy źródeł, z których każdy reprezentuje inną perspektywę i stwarza inne możliwości interpretacyjne.

3. ZNACZENIE JĘZYKOZNAWSTWA DLA ARCHEOLOGII

Najważniejszymi pożytkami dla archeologii płynącymi ze strony językoznawstwa, od jej powstania do czasów obecnych, są:

- odczytywanie źródeł pisanych (z różnych miejsc, czasów, utrwalonych w różny sposób); jest to podstawą wszelkich badań historycznych, opierających się na analizie źródłoznawczej (zob. Szymański 2001);
- badanie nazw (zajmują się tym wyspecjalizowane działy językoznawstwa: toponimia, toponomastyka – nazwy geograficzne; onomastyka – nazwy własne: jednostkowych obiektów geograficznych, osób, przedmiotów, zwierząt; szczególnie ważna jest hydronimia). Istotne są też badania wyrazów pospolitych, które oznaczają klasy zjawisk, przedmiotów, czynności. Rozmieszczenie geograficzne nazw służy badaniom historycznego osadnic-

twa – pierwotnych zasiedleń i ich późniejszych zmian (por. Kowalczyk 2007, tam dalsza literatura);

– odczytywanie języków dawnych oraz odtwarzanie powiązań między nimi (co stwarza możliwość wnioskowania – wprost bądź hipotetycznego – o kulturze dawnych ludów, ich historii i powiązaniach między nimi). Badania te odegrały wielką rolę w początkach archeologii, zwłaszcza na Bliskim Wschodzie, w Egipcie, Meksyku, Skandynawii;

– rekonstrukcje języków; w badaniach tego rodzaju stopień hipotetyczności wnioskowania jest szczególnie wysoki, tym bardziej, im mniej danych pozostaje do dyspozycji, np. im dawniejszych warstw językowych dotyczą badania (por. Milewski 1965; Weinsberg 1983: 97-99; Grzegorzczkova 2008: 168-172);

– analiza aparatu głosowego i zdolności mownych człowieka (tu językoznawstwo współpracuje z działem fizyki – akustyką).

Przykłady te ukazują w wielkim skrócie znaczenie językoznawstwa dla archeologii. Korzystanie z danych językowych komplikuje fakt, że badania języka wymagają specjalistycznej wiedzy i często dają wyniki jedynie hipotetyczne, zaś płynące z nich wnioski dotyczą spraw bardzo istotnych, a zarazem delikatnych (np. poczucia tożsamości narodowej). Nic dziwnego, że w praktyce bywają przyczyną kontrowersji i nadużyć (por. np. problem etnogenezy), zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę brak odpowiedniego przygotowania językoznawczego części wypowiadających się osób oraz silne zaangażowanie emocjonalne uczestników debat, przybierających postać sporu światopoglądowego.

Sami językoznawcy zwykle sceptycznie oceniają możliwości poznania poprzez języki przeszłych stosunków etnicznych, tzw. „językowej paleontologii”, ze względu na niepewność etymologii, możliwość zapożyczeń oraz fakt, że brak pewnego wyrazu nie musi świadczyć o nieznanym przedmiocie (de Saussure 1991: 250, 252; w odniesieniu do kwestii etnogenezy Słowian, por. Popowska-Taborska 2005).

4. ZNACZENIE ARCHEOLOGII DLA JĘZYKOZNAWSTWA

Archeologia tradycyjnie, od początku kształtowania się jej jako dyscypliny samodzielnej, dostarcza językoznawcom źródeł pisanych – szeroko rozumianych: utrwalonych w różnych systemach znakowych (jak notacje, alfabety); o różnym charakterze i stopniu skomplikowania (są to znaki, pojedyncze słowa, np. imiona, także całe teksty); na różnego rodzaju „nośnikach przekazu” (jak np. tabliczki gliniane, zwoje, księgi, powierzchnie skał czy ściany budynków, przedmioty użytkowe z napisami, często imionami – umieszczanymi np. na naczyniach, grotach włóczni, mieczach, przęślikach, monetach). Szczególny walor archeologii dla językoznawstwa wynika z faktu, że jej metody umożliwiają określenie chronologii i lokalizacji (czyli: kategorii czasu i miejsca pochodzenia) dostarczanych źródeł.

Poza źródłami rozumianymi w sposób tradycyjny – jako przekazy pisane – archeologia stanowi dla językoznawców zasób przesłanek świadczących o poziomie zdolności (możliwości) umysłowych człowieka w poszczególnych stadiach jego rozwoju. Dostarcza bowiem danych z zakresu kultury materialnej i warunków życia konkretnych grup ludzkich, nieodłącznie związanych z językiem używanym przez te grupy i znajdujących w nim odwzorowanie (por. → „Paradygmaty badawcze w archeologii”, s. 29-83; tu: Archeologia kognitywna).

Ponadto archeologia dysponuje modelami i przykładami organizacji społeczeństw znajdujących się na różnych poziomach rozwoju. Modele te czerpane są z antropologii kultury, zwłaszcza o nastawieniu socjologicznym, oraz z historii czy nauk przyrodniczych (np. nauk behawioralnych), a następnie weryfikowane czy falsyfikowane poprzez konfrontowanie ich z danymi archeologicznymi. Językoznawstwo w coraz większym stopniu korzysta z tej możliwości egzemplifikowania zjawisk językowych i wnioskowania ich dotyczącego (por. Z. Babik, → „Wspólnota językowa prasłowiańska”, s. 838-851; → „Antropologia a archeologia”, s. 686-720; „Etnoarcheologia”, s. 721-731).

5. WSPÓLNE POLA BADAWCZE ARCHEOLOGII I JĘZYKOZNAWSTWA

Jako najważniejsze możliwe zakresy współdziałania, wspólne pola zainteresowań czy wspólna przestrzeń prób językoznawstwa i archeologii, wskazywane są wielkie tematy pozostające w zasięgu uwagi wielu nauk społecznych: początki języka (mowy artykułowanej), powstanie i ewolucja języków poszczególnych grup ludzkich (wspólnot komunikatywnych) rozproszonych po kuli ziemskiej, początki pisma, także język (języki) poszczególnych dyscyplin naukowych. W niniejszej publikacji szerzej omówione zostały dwa pierwsze zagadnienia.

Powiązania między archeologią i językoznawstwem sięgają początków archeologii jako dyscypliny naukowej. Archeologia kształtowała się i dokonywała swych pierwszych spektakularnych odkryć w rejonie cywilizacji starożytnych, gdzie źródłom archeologicznym towarzyszyły źródła pisane – w znanych i nieznanym językach. Ich odczytywanie stanowi do dziś jedno z wyzwań archeologii śródziemnomorskiej (Kuckenburger 2006; Schmandt-Besserat 2007), podobnie jak w Skandynawii badania nad pismem runicznym (Jansson 1987). Początki pisma to jedno z wielkich, tradycyjnych zagadnień, podejmowanych z dużymi sukcesami. Materialne utrwalanie komunikacji językowej uważane jest za ważne kryterium wysokiego rozwoju kultury oraz przyczynę przyspieszenia jej rozwoju i złożoności: wynalezienie pisma spowodowało przejście od kultury oralnej – „pamięci żywej”, do cywilizacji pisma – „pamięci utrwalonej” (Havelock 2006; por. → „Archeologia starożytnego Bliskiego Wschodu”, s. 243-245, „Kultura i kultury”, s. 571-604).

Historia dyscypliny nie jest jednak najważniejszą przesłanką zainteresowania archeologów językiem – wynika ono przede wszystkim z faktu, że język stanowi jedno z głównych kryteriów kultury i uznany został za swoistość człowieka jako gatunku. Zdolność mówienia rozumiana jest jako charakterystyczna cecha człowieka, która odróżnia go od zwierząt. Zagadnienia początków języka (mowy artykułowanej) – mimo że nie odnoszą się do nich wprost źródła archeologiczne – są tym aspektem badań archeologów, którego rola rośnie, zwłaszcza w czasach nauki o charakterze transdyscyplinarnym (por. Laks, Cleziou, Demoule, Encrevé red. 2008).

Temat początków języka skupia zainteresowanie wielu dyscyplin: przyrodniczych, ścisłych, społecznych. Najważniejsze z poruszanych wątków to: język człowieka jako gatunku, jako konstytutywny element kultury, sposób komunikowania się nie występujący u zwierząt, zdolności mowne człowieka (Minissi 2002; Kuckenburg 2006; Laks, Cleziou, Demoule, Encrevé red. 2008; Tomczyk, Bugajak red. 2008a; 2008b); koncepcja biologicznych podstaw zdolności gramatycznych (Chomsky 1982), koncepcja uniwersaliów językowych (Wierzbicka 2006), koncepcje językoznawcze początków języka w odniesieniu do dwóch modeli antropogenezy („out of Africa” oraz „multiregionalnego”). W tomie temat ten poruszają: z punktu widzenia językoznawstwa – Magdalena Derwojedowa (→ „Początki języka”, s. 803-813), z perspektywy archeologii i antropologii – Mateusz Wierciński (→ „Geneza i ewolucja mowy artykułowanej w antropologicznym ujęciu Andrzeja Wiercińskiego”, s. 814-825), Jerzy Chmurzyński (→ „Nauki behawioralne”, s. 971-978), Katarzyna Kaszycka (→ „Antropogeneza”, s. 979-985).

Stałe zainteresowanie badaczy, a także niespecjalistów, budzą wywołujące nieodmiennie silne emocje dociekania dotyczące pochodzenia rodzin językowych i posługujących się nimi językowych wspólnot ludzkich (por. *Ethnologue* 2009). Gwałtowność debat tłumaczyć można faktem, że są to tematy związane z poglądami ludzi na własną tożsamość i pochodzenie etniczne, co ma także konsekwencje polityczne.

W odniesieniu do tematu powstania i ewolucji języków poszczególnych grup ludzkich wybór poszczególnych wątków zależy od perspektywy badawczej uznanej za istotną. Dla archeologii europejskiej (i światowej) byłyby to kwestie nostratyki (hipotetycznego pierwszego języka, rekonstruowanego z wykorzystaniem języków historycznych i współczesnych) oraz wspólnoty językowej indoeuropejskiej. W tomie oba tematy zostały omówione wspólnie przez językoznawcę – Krzysztofa T. Witczaka oraz archeologa – Andrzeja P. Kowalskiego (→ „Nostratyka. Wspólnota językowa indoeuropejska”, s. 826-837; por. też: Magdalena Derwojedowa → „Początki języka”, s. 803-813).

Z perspektywy archeologii polskiej (i europejskiej) szczególnie istotny wydaje się temat wspólnoty językowej prasłowiańskiej, ze względu na powiązania z tematyką etniczną. W tomie oryginalne autorskie ujęcie tematu prezentuje Zbigniew Babik (→ „Wspólnota językowa prasłowiańska”, s. 838-

-851; por. też: → Henryk Mamzer „Etniczność”, s. 627-634; Siân Jones „Etniczność. Podejścia teoretyczne i implikacje metodologiczne”, s. 635-656, oraz Stanisław Tabaczyński „Procesy etnogenetyczne jako problem badawczy archeologii”, s. 657-672; tam obszerna literatura).

6. JĘZYK ARCHEOLOGII JAKO DYSCYPLINY NAUKOWEJ

Po tzw. zwrocie lingwistycznym w refleksji humanistycznej, którego główna teza polega na konstatacji, że język jest niezbędnym narzędziem, a zarazem nieusuwalnym filtrem, który warunkuje poznawanie świata, otworzyło się i stale poszerza jeszcze jedno pole badań — analiza samego języka nauki. Spośród wielu kierunków badań językoznawczych mają tu zastosowanie zwłaszcza teoria języka oraz pragmatyka (użycie) języka (Ziółkowski 1998).

Język w nauce stanowi nie tylko przedmiot badań; coraz powszechniej jest też postrzegany jako narzędzie badawcze i poznawcze — sposób opisu rzeczywistości. Sformułowanie to początkowo w większym stopniu odbierane było w sposób metaforyczny, niż to ma miejsce w nauce współczesnej, która przeżyła już zwrot lingwistyczny. Teksty naukowe zaczęły być analizowane tak jak teksty literackie: ważny stał się sposób pisania, stosowane przez autora środki językowe. Dotyczy to różnych dziedzin nauki, przede wszystkim nauk społecznych, ale także przyrodniczych i ścisłych. Mówi się o wielu językach nauki (por. *Wielojęzyczność nauki* 2008).

Analiza języka używanego przez naukowców umożliwia nazwanie i uporządkowanie wielu zjawisk, takich jak: ukazanie rozwoju języków poszczególnych dyscyplin w aspekcie ich rozwoju historycznego i paradygmatycznego; ukazanie norm, które umożliwiają wzajemne zrozumienie przekazywanych treści („intersubiektywną komunikację”), np. to, co w języku pewnej dyscypliny jest określeniem dosłownym, w języku innej może być metaforą; umożliwia też wyznaczanie ram debaty naukowej (por. Mamzer 2004).

Kolejne zwroty mające początek w teorii literatury — zwłaszcza narratystyczny — przyczyniły się do przesunięcia zainteresowań od teorii do praktyk związanych z tekstem, czyli ku interpretacji. W archeologii, podobnie jak w innych naukach społecznych, aktualne stały się tendencje, by badacza traktować jako autora (zgodnie z podejściem podmiotowym), a sam tekst analizować jako jego dzieło, nie tylko od strony merytorycznej, ale także użytych środków językowych. Postulatem tej perspektywy było traktowanie kultury jako tekstu; tekst naukowy stawał się pisaniem o tekście — kulturze. Wpłynęło to również na sposób rozumienia kultur przeszłych i ich pozostałości materialnych, które uzyskały status tekstów do odczytania. Interpretowanie danych uznane zostało za „czytanie przeszłości” (Hodder 1995; por.

→ „Paradygmaty badawcze w archeologii”, s. 29-83, tu: Archeologia postprocesualna; także → „Przedstawianie i narratywizm w archeologii”, s. 162-177).

Metody analizy języka czerpane są wprost z językoznawstwa i literaturoznawstwa. Teoria literatury okazała się przydatna ze względu na stosowane w jej obrębie koncepcje umożliwiające analizę sposobów, w jakie autorzy-archeolodzy kreują reprezentacje przeszłości, określane wręcz jako narracje. Metodami językoznawczymi badane są źródła i uwarunkowania (paradygmatyczne i dyscyplinarne) owych narracji (Pluciennik 1999; Joyce i in. 2002). Renesans przeżywa retoryka – i w formie klasycznej i pod postacią teorii komunikacji, a więc retoryki z elementami językoznawstwa, psychologii, socjologii, etologii (Griffin 2003; Lichański 2007). Pojęcia „komunikacja”, „komunikowanie”, „komunikatywna wspólnota” znalazły się w polu uwagi nauk społecznych; w przypadku archeologii – szczególnie to ostatnie, za sprawą kwestii etnogenetycznych (Parczewski 2000; Mamzer 2005). Zrozumienie wagi *ars bene dicendi* wydaje się rosnąć (nb. przy zaniku klasycznego wykształcenia), przy czym *bene* to także skuteczność (aspekt *decorum*), stosowanie środków językowych najlepiej dobranych do celu wypowiedzi, a więc logika, perswazja, zasady prowadzenia dyskusji, zasady argumentacji, a także świadomość celu.

To tradycyjne rozumienie środków i celów retoryki jest rozszerzane – mówi się o retoryczności jako właściwości figuratywnej języka, a w przypadku antropologii – jako o kluczu do samorozumienia dyscypliny. Wskazywany jest nawet kolejny zwrot – tym razem retoryczny (językowo-konstruktywistyczny) – *rhetorical turn* (Mokrzan 2010: 195-264).

Warta uwagi i namysłu badających język nauki jest w tym kontekście poczyniona na gruncie teorii literatury obserwacja o zmianie dominującej tendencji: z analityczno-naukowej na interpretacyjno-hermeneutyczną, jaka dokonała się wraz z pojawieniem się poststrukturalizmu (Burzyńska, Markowski 2007: 23-41; por. też Culler 2002).

7. ARCHEOLOGIA JAKO METAFORA

Środki językowe, które okazały się szczególnie dla archeologii znaczące, to dwa tropy: metafora (przenośnia) i metonimia (zamiennia). Metafora – przeniesienie nazwy jednej rzeczy na inną – zakłada bądź podobieństwo w rzeczach (Arystotelesowski obiektywizm), bądź podobieństwo w umyśle (fenomenologia Lakoffa za św. Tomaszem). Uważana bywa nawet za podstawowy mechanizm poznania i działania ludzkiego umysłu (Lakoff, Johnson 1988: 25-26). Metonimia – użycie jednego wyrazu zamiast innego, oznaczającego przedmiot bądź zjawisko związane w jakiś sposób z tym pierwszym – uwydatnia związki przyczynowo-skutkowe między tymi rzeczami i zjawiskami.

Podkreślając szczególną rolę metafory w interpretacjach archeologicznych, warto wspomnieć, że samo pojęcie „archeologia” staje się coraz częściej dla różnych dziedzin wiedzy i życia potocznego nośną metaforą, wskazującą kierunek poszukiwań początków, pierwocin, korzeni. Początek uczynił Michel Foucault „archeologią wiedzy”, a także „archeologią medycznego oglądu”, „archeologią nauk humanistycznych” (1977; por. uwagi J. Topolskiego we wstępie, s. 5-6), za nimi poszły kolejne: m.in. „archeologia fotografii”, „archeologia muzyki” aż po „duchową archeologię” czy nawet „archeologów podświadomości” spotkanych we współczesnej beletrystyce. Poszerzanie i przekraczanie granic dyscyplinarnych powoduje, że w odniesieniu do niektórych zjawisk z zakresu tego, co współcześnie określa się mianem archeologii, można się zastanawiać, na ile to użycie przybiera charakter przenośny.

Trudno o dziedzinę bardziej zanurzoną w materialności niż archeologia, świadczy o tym jej historia i współczesność, z kolejną tendencją, tym razem „powrotu do rzeczy”, wspólną dla nauk historycznych. Oba zwroty łącznie — tekstualny i kolejny materialny — stwarzają szansę na wyjście poza jednostronne traktowanie śladów przeszłości i na ponowne przemyślenie relacji słowo — rzecz w kontekście archeologii (→ „Źródło / Ślad / Artefakt / Rzecz / Przedmiot”, s. 137-161; „Klasyfikacja i typologia w archeologii”, s. 409-428).

BIBLIOGRAFIA

- Aitchison J.
2002 *Ziarna mowy. Pochodzenie i rozwój języka*, tłum. M. Sykurska-Derwojed, Warszawa.
- Bartmiński J.
2007 *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
2009 *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
(w przygotowaniu) *Źródła polskiej tożsamości kulturowej w świetle danych językowych*.
- Blench R.
2006 *Archaeology and Language*, w: *A Companion to Archaeology*, J. Bintliff (red.), II: *Current Themes and Novel Departures*, Malden-Oxford-Carlton-Victoria, s. 52-74.
- Burszta W.
1986 *Język a kultura w myśli etnologicznej*, Wrocław.
- Burzyńska A., Markowski M.P.
2007 *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków.
- Chomsky N.
1982 *Zagadnienia teorii składni*, Warszawa.
- Culler J.
2002 *Teoria literatury*, tłum. M. Bassaj, Warszawa.
- Curtis V.R.
1988 *Indo-European Origins*, New York-Berlin-Frankfurt am Main-Paris (American University Studies, Series XI Anthropology and Sociology, t. 21).

- Diringer D.
1982 *Alfabet czyli klucz do dziejów ludzkości*, tłum. W. Hensel, Warszawa.
- Ehret Ch., Zvelebil M., Zvelebil K.V., Sherratt A. & S.
1988 *Archaeology and Indo-European Languages*, „Antiquity” 62 (236), September, Special Section.
- Ethnologue...*
2009 *Ethnologue. Languages of the World*, M.P. Lewis (red.), 16 wydanie, Dallas (wersja online: <http://www.ethnologue.com>).
- Foucault M.
1977 *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa.
- From Lucy to Language*
1996 *From Lucy to Language* (British Academy Centenary Research Projekt), D.C. Johnson, Blake Edgar. New York. Simon & Schuster Editions (wersja online: <http://www.thefreelibrary.com/From+Lucy+to+Language>).
- Gellner E.
1984 *Słowa i rzeczy, czyli nie pozbawiona analizy krytyka filozofii lingwistycznej*, tłum. T. Hołówna, Warszawa.
- Godłowski K.
2000 *Pierwsze siedziby Słowian*, M. Parczewski (red.), Kraków.
- Griffin E.
2003 *Podstawy komunikacji społecznej*, tłum. O. i W. Kubiński oraz M. Kacmajor, Gdańsk.
- Grzegorzczak R.
2008 *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.
- Havelock E.A.
2006 *Muza uczy się pisać. Rozważania o oralności i piśmienności w kulturze Zachodu*, tłum. P. Majewski, Warszawa.
- Hodder I.
1995 *Czytanie przeszłości. Współczesne podejścia do interpretacji w archeologii*, tłum. E. Wilczyńska, Poznań.
- Jansson S.B.F.
1987 *Runes in Sweden*, Värnamo.
- Joyce R.A., Preucel R.W., Lopiparo J., Guyer C., Joyce M.
2002 *The Languages of Archaeology. Dialogue, Narrative and Writing*, Oxford-Malden.
- Kowalczyk E.
2007 *Toponomastyka w badaniach archeologicznych*, w: *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej (1939-1989)*, J. Lech (red.), Warszawa: PWN, s. 423-433.
- Kuckenburg M.
2006 *Pierwsze słowo*, tłum. B. Nowacki, Warszawa.
- Lakoff G., Johnson M.
1988 *Metafory w naszym życiu*, tłum. T.P. Krzeszowski, Warszawa.
- Laks B., Cleziou S., Demoule J.-P., Encrevé P. (red.)
2008 *Origin and Evolution of Languages. Approaches, Models, Paradigms*, London-Oakville.
- Lewin R.
2002 *Wprowadzenie do ewolucji człowieka*, tłum. A.J. Tomaszewski, Warszawa.

- Lichański J.Z.
2007 *Retoryka. Historia – teoria – praktyka*, I-II, Warszawa.
- Makiewicz T.
2005 *W sprawie aktualnego stanu badań nad problemem kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością a wczesnym średniowieczem w Polsce. Punkt widzenia autochtonisty*, „*Slavia Antiqua*” XLVI, s. 9-32.
2008 *Kwestia ciągłości pomiędzy starożytnością a średniowieczem w Polsce w świetle najnowszych badań językoznawczych. Refleksje archeologa*, „*Slavia Antiqua*” XLIX, s. 9-43.
- Mamzer H.
2004 *Archeologia i dyskurs. Rozważania metaarcheologiczne*, Poznań.
2005 *Kultura archeologiczna jako wspólnota interpretacyjna*, w: *Archeologia o początkach Słowian*, P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), Kraków, s. 51-64.
- Mańczak W.
1999 *Wieża Babel*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Milewski T.
1965 *Językoznawstwo*, Warszawa.
- Minissi N.
2002 *A człowiek wybrał słowo*, tłum. B. Badyńska-Lipowczan, Katowice.
- Mithen S.
1996 *Speech and Language*, w: *Oxford Companion to Archaeology*, B.M. Fagan (red.), New York-Oxford, s. 683-686.
- Mokrzan M.
2010 *Tropy, figury, perswazje. Retoryka a poznanie w antropologii*, Wrocław.
- Nalepa J.
2007 *O pierwotnych siedzibach Słowian w świetle nowych badań archeologicznych, lingwistycznych i historycznych*, „*Slavia Antiqua*” XLVIII, 11-96.
- Parczewski M.
2000 *Kultury archeologiczne a teoria wspólnot komunikatywnych*, w: *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, S. Tabaczyński (red.), Warszawa, 207-213.
2005 *Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian*, w: *Archeologia o początkach Słowian*, P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), Kraków, s. 65-78.
- Pluciennik M.
1999 *Archaeological Narratives and Other Ways of Telling*, *Current Anthropology* 40/5 (December), s. 653-668, Comments: s. 668-678.
- Popko M.
2003 *Archeologia, genetyka i praojczyzna Indoeuropejczyków*, „*Archeologia*” LIII/2002, s. 145-148.
- Popowska-Taborska H.
1991 *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław.
2005 *W dziesięć lat po opublikowaniu Wczesnych dziejów Słowian*, w: *Archeologia o początkach Słowian*, P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), Kraków, s. 31-35.
- Renfrew C.
2001 *Archeologia i język. Łamiętówka pochodzenia Indoeuropejczyków*, tłum. E. Wilczyńska i A. Marciniak, Warszawa-Poznań.

- Renfrew C., Zubrow E.B.W.
1994 *The ancient mind. Elements of cognitive archaeology*, New Directions in Archaeology, Cambridge.
- Saussure F. de
1991 *Kurs językoznawstwa ogólnego*, wstęp i przypisy K. Polański, tłum. K. Kasprzak, Warszawa.
- Schmandt-Besserat D.
2007 *Jak powstało pismo*, tłum. J. Kozłowska, Warszawa.
- Szymański J.
2001 *Nauki pomocnicze historii* [część: *Język pismo*, s. 252-534], Warszawa.
- Tomasello M.
2002 *Kulturowe źródła ludzkiego poznawania*, tłum. J. Rączaszek, Warszawa.
- Tomczyk J., Bugajak G. red.
2008a *W poszukiwaniu swoistości człowieka*, Warszawa.
2008b *Swoistość człowieka? Język*, Warszawa.
- Urbańczyk P. red.
2006 *Nie-Słowianie o początkach Słowian*, Mała Biblioteka PTPN, t. 18, Poznań-Warszawa.
- Weinsberg A.
1983 *Językoznawstwo ogólne*, Warszawa.
- Wielojęzyczność nauki...*
2008 *Wielojęzyczność nauki*, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej – Fundacji Dyskusje o Nauce 12, Wrocław-Warszawa.
- Wierzbicka A.
2006 *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin.
- Ziółkowski M.
1998 *Język i komunikowanie*, w: *Encyklopedia socjologii*, 1: A-J, Warszawa, s. 370-375.